

**ИНСТИТУТ ЗА ФИЛОСОФСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ**

ДОГОНВАЩОТО РАЗВИТИЕ

Отг. редактор – чл. кор. Васил Проданов

СОФИЯ 2004

РУСКИЯТ ПРЕХОД: РАЗПЛАТАТА ЗА ДОГОНВАЩОТО РАЗВИТИЕ

Васил Пенчев

След “перестройката” в руския преход могат да се разграничат три етапа (Зудин 1999: 43):

1. Укрепване и пълно господство на олигархията при управлението на Елцин.

2. Укрепване на президентската власт в съответствие с централизираната руска политическа традиция и подтискане на олигархията и същевременно на някои елементи на демокрацията при управлението на Путин.

3. (Все още по-скоро перспектива, отколкото реалност.) Използване на президентската власт и държавата за политическо и икономическо укрепване на средната класа и формиране на гражданско общество.

Тези три етапа могат да се разгледат и като три алтернативни и последователно представящи се пътя за развитието на Русия.

1. Първият от трите пътя: Елциновото управление и господството на олигархията

С “преустройството” процесът на демократизация на СССР и Русия започна “отгоре”, в съответствие с политическата традиция, според която множество, дори и най-радикални реформи, чак дори фактически и октомврийската революция, са извършени по инициатива на намиращия се на върха (или завзелия го) на държавната пирамида. Колкото и да е парадоксално и процесът на демократизация се осъществява с подобни, по същество антидемократични средства, против волята на значителна част от руския народ или в разрез с установените правно-конституционни норми.

Тръгналата от “върха” демократизация се спуска в неговото подножие под формата на олигархично управление (Зудин 1999: 43), реално узурпиращо политическото и икономическото ръководство от народа, доколкото той е неподготвен (Тихонова 1997: 8) и даже не желае свобода. Този първи етап от демократизацията на Русия, етапа на господство на олигархията (Кива 2000: 22-23), която единствена предугажда и се възползва от предоставената свобода (срв.с: Аврамова,

Гурков, Бульчикина 1995: 19), се символизира от Борис Елцин, чието управление дава повод да се обобща: “В Русия президентът се оказа не толкова гарант на демокрацията, колкото гарант на олигархията” (Лепехин 1999: 75).

Елциновото управление е белязано от поредица знакови събития, които представляват и естествени граници на различни етапи.

Първият етап представлява борбата за получаване на много по-широки пълномощия и включва следните подетапи: от избирането за президент на Русия до споразумението за разпадането на СССР, референдумът от 25 април 1993 г.; разпускането на Конгреса на народните депутати на 21 септември 1993 г. и шурма на резиденцията на парламента на 4 октомври 1993 г., учредителните избори на 12 декември и приемането на новата Конституция. “... доколкото резултатите от референдума нямаха юридическа сила, те станаха само демонстрация на отношението на избирателите към участниците в конфликта и не повече от това” (Гельман 1999: 53). “... “учредителните избори” от 1993 година изпълняват част от задачите на демократизацията – беше приета новата Конституция, формирани основите на избирателната система, започва работа професионален парламент, избран на основата на междупартийна конкуренция, създадени са благоприятни условия за развитие на партийната система” (Гельман 1999: 56).

Краят на *втория етап* се бележи от изборите през 1995 г. “Конституцията от 1993 година установява за Държавната дума от първото свикване двугодишен срок на пълномощията. По такъв начин за разлика от изборите от 1993 година, преминали при извънредни обстоятелства, изборите на долната палата на парламента от второто свикване през 1995 година стават първите редовни и пълномощни избори. От тази гледна точка значението на кампанията от 1995 година като “учредителни избори” беше изключителна за установяване на института и електоралните практики” (Гельман 1999: 56).

Третият етап обхваща периода до кризата през 1998 г. и включва победата на президентските избори. “... окончателно олигархията в Русия се оформи вече в последните президентски избори. Вложилите в Елциновата избирателна кампания големи ресурси, както финансови, така и информационни и интелектуални, банкерите, всичко онези, които активно съдействаха на победата му, поискаха компенсации. Преизбраният президент изпълни практически всички техни искания” (Кива 2000: 23; вж. и сл.).

Четвъртия етап е самата криза, икономическите и политически мерки, предприети от президента за нейното овладяване до абдикацията от властта. “... след финасовия колапс от август 1998 година “семеяството” става едва ли не синоним на олигархията” (Кива 2000: 27; вж. и: 24–26).

За целия период на Елцин се формира държавно-олигархично управление (напр.: Дискин 1995: 38), тясно преплетено с личното обкръжение на президента и с неговата администрация. При това положение от особено значение за социално-политическата система са условията, в които се формират елитите: отсъствие на правово пространство; плуралистичност, съдържана от авторитарна воля; срстване

на политическия елит с икономическия (Куколев 1997: 88-89). Между Кремъл и олигархията е налице неравновесие и борба (Дискин 1995: 38), които отчасти се решават с формиране на "семейството" около Борис Елцин и с това се различава пътя за едно по-авторитарно управление при Путин.

Формирането на олигархично управление се отразява в описанието на прехода посредством различни модели на трансформацията на елита: смяна на потоците, политически капитализъм; бунт на икономическите и регионалните елити, ролята на контраелита (Куколев 1997: 83-87).

В заключение, трябва ясно да разграничим олигархичния път за развитие на Русия, от олигархичния *етап* в нейния преход към пазарна икономика и демокрация. Олигархичният път би представлявал продължително задържане на олигархичния етап и това би могло да бъде възможно само ако не беше осъществена модернизацията в съветския период. В модернизирани или почти модернизирани държави с около три четвърти градско население и притежаващи средно образование олигархичното управление може да бъде само непродължителен етап. Това е и основната причина, която доведе президента Путин до властта, при това бидейки избран за приемник от Елцин.

2. Вторият от трите пътя: Путиновото управление, или може ли да се демократизира руското самодържавие?

"Днес в Русия финансовата олигархия е породена от бюрокрацията" (Механик 1999: 43). Така след укрепването на олигархията, след нейното най-тясно спояване с политическата власт под формата на т. нар. семейство, дойде ред на авторитарния режим на Путин, при който някои олигарси подобно на Березовски останаха в емиграция, а други като Ходорковски се оказаха в затвора.

Прави впечатление кариерата на Владимир Путин, който след напускането на КГБ, от заместник-кмет в Петербург преминава всички равнища на държавната бюрокрация, докато бъде назначен за премиер, задържайки се на всяко от междинните равнища средно около три месеца(!). С абдикацията срещу предварителна амнистия Борис Елцин предопредели избора на Путин за президент. В кандидат-президентската конкуренция "В. Путин се определя преди всичко от това, че той се оказва нов свеж човек, *не такъв като другите*" (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21). Същите автори окачествяват Путин като харизматичен лидер (пак там: 3). Други смятат, че "електоратът на Путин гласува преди всичко за рационален лидер, ефективен менаджер (човек на делото, притежаващ стратегическо мислене и ясни цели, предлагаш привлекателна програма за действия)...". (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21).

Макар и установил в приетата през 1993 г. Конституция президентска република с пълномощия на главата чувствително надвишаващи тези на американския или на френския му колега, Елцин не успя да създаде авторитет на институцията, поради многобройните скандали с неговите запои, поради протезирането на

явно и дори нагло корупционни или незаконни действия. Въпреки това, освен че я учреди чрез преврата от есента на 1993 г., той успя да я преведе през кризата от 1998 г., да я укрепи и да я превърне в единствен център на реалната власт. За първия мандат на своето управление Путин обаче създаде именно авторитет на президентската власт в безмилостна политическа борба с редица от олигарсите и дори успя да я превърне в символ и главна опора на възраждащата се сякаш като надпартийна държавност. “Днес президентът често се възприема като глава на държавата, който стои над политическата борба, в качеството на общонационален лидер. Такова положение на главата на държавата до известно време стабилизира процесите в обществото, поляризирано в много отношения. Но то носи в зародиш възможността за изостряне на политическата ситуация. По логиката на тази конструкция между “президента на целия народ” и самия народ не може да има никакви политически сили, претендиращи за изразяване на интересите на този народ, още повече че на този фрагмент от политическото поле не може да има място за опозицията” (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 28).

Руската президентска система, която съдържа мощни лостове за подчиняване и контрол не само на изпълнителната, дори не само на законодателната и съдебната, но и на икономическата власт и медиите, не толкова копира американската, колкото дореволюционното и съветското самодържавие. Руският президент по-скоро трябва да се окачестви като сменяем и ограничен до два мандата конституционен монарх. “Като цяло, това едва ли е “демокрация”, поне без сериозни уговорки. Но тогава какво е това? Някои автори говорят за “хибриден режим”. Други – за неолиберална автокрация” или “конкурентен авторитаризъм”. Има и по-изобретателни: “East European Constitutional Review” пише за “извънредно авторитарна власт зад квази-демократичната фасада”. Австрийски учен извежда формулата “патернализъм от третия свят с бонапартистки тенденции”. В Кремъл с одобрение говорят за “управляема демокрация”, отразяваща особените условия на Русия. Както разяснява Путин, Русия “няма да стане второ издание, да кажем на САЩ, или на Британия, където либралните ценности имат дълбоки исторически традиции”, явявайки се страна, където “държавата, нейните институции и структури винаги са играли изключително важна роля” (Уайт 2003: 23). Някои проучвания на устойчивите нагласи на руснаците подкрепят цитирания възглед на Путин (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21).. “... лидерите на Русия – били те велики князе, царе, генерални секретари или президент – се обкръжават с ореол на благодат, приписва им се притежаване на особени дарове на мъдростта, която осигурява избора на единствено вярното решение и способствува за могъществото и процъфтяването на държавата” (Салъгин 1996: 85).

В своето управление Путин – в съответствие с руската и съветска държавна традиция – успя да се опре и да овладее централната бюрокрацията и да получи политическа подкрепа също и от регионалната, като отчасти спря разложителните процеси както сред първата, така и сред втората, а именно: изтичането към други, по-високо платени сфери, узурпирането на власт на относително по-ниски

йерархични равнища, отпадането на регулативните норми за нейната служба (Оболонский 1998: 6).

В стопанската сфера правят впечатление действията за стабилизиране на държавните или с държавно участие предприятия, а така също и на военно-промишления комплекс. Именно тези мерки предопределят ожесточената политическа и икономическа борба срещу олигарсите, често осъществявана с всякакви средства.

Външно управлението на Путин създава впечатление за частично реставриране на съветската система.

Както и в случая с олигархичния път и олигархичния етап, при управлението на Путин трябва да се разграничи авторитарен път на развитие от *авторитарен етап на прехода* към пазарна икономика и демокрация. Осъществената модернизация на страната встъпва в остро противоречие с деспотичната държавна традиция. *“Самостоятелността на държавата по отношение на обществото, нейната независимост не е показател за силата на държавата, по-скоро то свидетелствува за слабостта на обществото”* (Славный 1991: 46).

Колкото и да е труден, Русия няма друг избор освен пътя на интензивно развитие с помощта на политическа и икономическа система, основана на средната класа. В степента, в която бюрокрацията е пречка за постигане на тази стратегическа цел, тя ще бъде подтискана от намиращия се на върха на нейната пирамида и насочвана към формиране, укрепване и политическата еманципация на такава средна класа.

Като подготовка за обсъждане на все още хипотетичния трети път или трети етап в демократизацията на Русия ще бъдат последователно разгледани двата взаимодействащи си и взаимно противодействащи си и разменящи местата си главни фактора по пътя на Русия “на Запад”, а именно: развитието на стратификацията на обществото и културно-историческите и политически традиции за държавно управление и подчиняване на икономиката и обществото.

3. Стратификацията на руското общество в развитие

Ако олигархичният етап съответства на пропаст между нищожно малцинство свръхбогати и огромната част от небогато, бедно и мизерстващо население, ако на авторитарния етап се осъществява отчасти нивелиращо презразпределение и смекчаване на тази пропаст с цената на погазване на демокрацията, то ако се премине към все още хипотетичния етап на формиране на политическа и икономическа система, основана на средната класа, следва да се очаква преразпределение към горната половина страти и в резултат тяхното разширяване и постепенна замяна на бездната с плавен преход между богати и бедни.

Заславская (1997: 13) разделя руското общество на четири слоя – горен, среден, базов и долен (извън които е “социалното дъно”) – по четири показате-

ля: политически; икономически, социокултурен потенциал и социален престиж (пак там: 5).

Данните, които предлага Заславская, се отнасят до периода 1993-1995 г. и на тях съответствува вторият етап от Елциновото управление, характеризиращ се с относително по-широка поддръжка на демократичните реформи (срв. с: Заславская 1997: 15). Въпреки това един от основните показатели на социално неравенство, децилният коефициент, нараства скокообразно и то няколко пъти (Тапилина 1996: 5; Заславская 1997: 17). Освен това в хода на управлението на Елцин, особено след кризата от 1998 г., структурата на обществото претърпява допълнителна олигархична трансформация. Така напр.: “В началото на 2001 те [наемните работници] представляват 92.2% от цялото заето население на страната” (Голенкова, Игитхянян 2002: 41). Проучванията показват, че оценката на въздействието на кризата върху шансовете за формиране на средна класа е съществено неблагоприятна (Аврамова, Овчарова 2000: 21, табл. 4).

“В 1993-1995 г. съотношението на отделените от нас социални слоеве на руското общество [първите четири, без социалното дъно] представлява 1:24:68:7. [вж. и: Лепехин 1998: 36] Това значи, че на горния и на средния слой, представляващи главни двигатели на реформата, се пада една четвърт от икономически активното население. В развитите страни на Запада, състоящата се от аналогични социално-професионални групи средна класа, представлява основната част от населението и заема значително по-високо положение. Съчетаването на тези черти му придава ролята на социален стабилизатор на обществото. В Русия съответните групи са развити по-слабо, притежават различни социо-културни характеристики и имат по-нисък статут” (Заславская 1997: 13).

Процесите на социална диференциация се допълват от емиграционната вълна, в която значително по-висок е делът на дейните, образованите, младите и квалифицираните спрямо дела на същите групи сред оставащите (Морозова 1996: 30).

Анализът на социално-демографските и на социостатусните характеристики на слоевете руско общество показва, че успяващият в Русия може да се характеризира по-скоро като мъж в дейна възраст, руснак, живец Москва, Санкт-Петербург или в някои от другите големи градове, висшист с висока или средна самооценка за квалификацията, собственик и ръководител на частна фирма, с много добра, добра или средна самооценка на благосъстоянието, и който смята, че “не е толкова лошо, живее се” или “трудно е, но се търпи”. Демографският и социално-статусен портрет на намиращия се на другия полюс е на относително малко по-възрастна жена, рускиня, живееща в средно или малко градче или на село, с гимназиално или по-ниско образование, със средна или ниска квалификация, работеща в държавния сектор на изпълнителска длъжност, живееща в нищета, като ръстът на доходите изостава от цените и която оценява състоянието си като средно, лошо или много лошо и смята, че “трудно е, но се търпи” или “положението е бедствено, не се търпи” (Заславская 1997: 14, 16, 21). “Ако се приеме за 100% средното

равнище на парични доходи на икономически активните руснаци, то средният доход на горния слой представлява – 516%, на средния – 144%, на базовия – 75%, на долния – 54%. Разликата между горния и долния слой е почти десетократна, между средния и долния – примерно трикратна. Ако се вземе под внимание неотчитаната част от доходите на горните слоеве, мащабите на паричните им спестявания и недвижимост, то имуществената диференциация се оказва значително по-голяма. Равнището на доходи на член на семейство е малко по-малко диференциран: разликата между крайните слоеве тук представлява около седем пъти” (Заславская 1997: 17).

“Измени се и структурата на паричните доходи на населението. В края на 1980 г. те в 72% се формират за сметка на заплатата, 14% за сметка на социални плащания и още 14% за сметка на доходи от собственост и предприемаческа дейност. В 1995 г. съотношението на посочените източници на доходи представлява 40:16:44. В условията, когато участие в предприемачество вземат около 10% от населението, това само по себе си говори за поляризация на бедността и богатството” (Заславская 1997: 15).

Картината на плавно преливащите един в друг четири социални слоя, предложена от Татяна Заславская, които според своята социализираност са противопоставени на асоциалното и криминално дъно, се допълва от обособено разглеждане на вътрешната диференциация на групата на “богатите” и групата на “бедните”. “... в Русия сред неелитното население днес действително съществуват имуществено-доходни страти, които се различават не само по количествени, но и по качествени характеристики на структурата на потребление, начина на живот и форми на социално участие” (Тихонова 1998: 25). Според същия автор “неелитното” население на страната към 1998 г. се разделя на следните групи: живеещи в нищета (6%), бедни (13%), слабоосигурени (25%), средноосигурени (34%), осигурени (14%), състоятелни (8%) (Тихонова 1998: 25). Интересното е, че ако се изключи елитната част от населението, по един или друг начин свързана с олигархията, средноосигурените, осигурените и състоятелните представляват болшинство (56%) и в този смисъл може да се говори че сред “неелитното” население към 1998 г. е съществувала социална група, аналогична на “средната класа”. Следователно проблемът по-скоро е в пропастта между олигархията и останалата част от населението, рязко обедняла в периода на мигновено забогатяване на олигарсите. За абсолютното обедняване говори напр. анализът на структурата на потреблението в развитие: частта от доходи за храна рязко нараства и същевременно качеството на храненето още по-рязко се влошава (Яръгина 1994: 32).

Оценката на броя на богатите зависи от начина на определяне на прага на богатството: дали той ще отсее само най-богатите (0.7%) или ще включи и чувствително по-бедните спрямо тях “само заможни” (5-8%) (Тапилина 1996: 5-6).

Пътищата и начините за постигане на богатство могат да се групират по следния начин: 1) неконтролирана възможност да се определя собственото възнаграждение; 2) отсъствие на ограничения за ръста на заплатата; 3) високодоходни

видове дейност в предприятия от пазарния сектор; 4) противозаконна дейност: от неплащане на данъци до трафик на оръжие, хора и наркотици (Тапилина 1996: 7). Като обобщение Тапилина (1996:8) изказва следните хипотези за богатите, богатството и неговия произход: 1) за разнородността на социалния състав на богатите; 2) за доминиране сред тях на лицата, заети в пазарния сектор на икономиката [вж. и: Голенкова, Игитханян 2002: 41]; 3) за запазване на високата значимост на статусните механизми за формиране (власт, високо служебно положение); 4) за криминалния произход на част от богатството; 5) за диференциране на състава на високоосигурените по степен на състоятелност” (Тапилина 1996: 8).

Особено интересни и показателни са данните за това, делът на кои групи расте и на кои се съкращава: “преуспяващите специалисти (+103%), работническият елит (+55%), средните и едри предприемачи (+40%) и полупредприемачи (+25%); в по-малка степен, но все пак забележимо се увеличават военнослужещите (+21%), полуинтелигенцията (+18%), дребните предприемачи (+14%), работниците от търговията и обслужването (+10%); почти в същата степен са намалели селяните (-16%), неквалифицираните работници (-17%), масовата интелигенция (специалистите) (-19%) и индустриалните работници (-21%); особено силно се е съкратила числеността на мениджърите в производствената (-30%) и извънпроизводствената сфера (-52%). В същност пред нас е картина на прекрояване на социално-професионалната структура на обществото, насочена по посока на пазара” (Заславская 1997: 21).

Същевременно те показват, че преди кризата от 1998 година се е вървяло към формиране на средна класа и че самата тази криза може да се разглежда и като своеобразна “икономическа контрареволуция” от страна на част от олигархията. В подкрепа на тази теза са данните за значителна неочакваност на кризата (Аврамова, Овчарова 2000: 17, табл. 1). В резултат Путиновата антиолигархична борба се поддържа и от “средната класа”. Същевременно социалната структура е в развитие, неустойчива е (Заславская 1997: 21), общите тенденции търсят закрилата на едноличната централна власт в съответствие с руската традиция, без да могат самостоятелно да се наложат.

В Русия се набелязват три полюса на силите: президентът и неговата администрация, разполагащ и с бюрократичния апарат вкл. и на държавната част от икономиката, олигархията и все още неуспялата да стъпи на краката си “средна класа”. Силата на последната идва не от реалните властови ресурси, с които разполага, а от историческите тенденции.

4. Културно-исторически и цивилизационни последствия за възникване на руска средна класа

Специално за Русия възникването и утвърждаването на средна класа се препятства от множество цивилизационно-исторически, културно-политически и специфично икономически фактори. “Политическият живот в Русия, по своя-

та същност, се поляризира не толкова в съответствие с полюсите: либерализъм – антилиберализъм, а преди всичко като опозицията, израснала от разпадналия се вечевидеал, т.е. *съборност – авторитаризъм*” (Ахиезер 1993: 17). “... може да се твърди, че перспективите за установяване в Русия на стабилен и траен либерално-демократичен порядък (подобен на съществуващия в страните на Запада) зависят от измененията в ценностите и действията на политическите субекти (както на равнище лидери и организации, така и на равнището на масите) по посока на рационализиране и либерализиране. Засега това не става. Понастоящем в руското общество е силна ориентацията към авторитаризъм под влияние на националистическите и комунистическите идеи, значителна е ролята на харизматично-сетивния тип действия и в същото време е слаба легитимността, преди всичко легалността на демократичните закони” (Качаковский 1995: 56).

Тихонова (2001: 31) смята, че *“социокултурната специфика на Русия не се свежда до спецификата на съзнанието или на ценностите на руснаците. Тя е много по-широка и включва в себе си по същество съвсем особен тип общество с особен механизъм на социално регулиране и социално възпроизводство....* социокултурният модел на взаимоотношения на човек и общество предполага *приоритет на интересите на обществото, изразител на които е държавата, над интересите на личността. При това личността запазва правото да отстоява своите интереси, а държавата е задължена да отчита при изработването на общото направление на развитие на обществото цялото многообразие на интересите на членовете на общността”* (Тихонова 2001: 33; вж. и: 36, 39).

Същият автор предлага типологизиране в три групи на типовете съзнание у руснаците: патерналистично-егалитарски (приблизително 30-35%); индивидуалистично-либерален (около 20%); преходни типове между двата типа менталност (около 50%) (Тихонова 1997: 25-26). При това е налице “тенденцията за изтласкване като социални аутсайдери на носителите на традиционалистката руска менталност” (Тихонова 1997: 11; вж. и сл.). “Патерналистски настроения, дълбок песимизъм и негативизъм”, “лумпенизирани прояви” са характеристики за “типа световъзприемане и психоемоционалното състояние на населението от Приморския край” (Тихонова 1997: 23) и на провинцията като цяло.

Също така: “Не могат да не се отчетат руските социо-културни традиции, традициите на руската духовност, за които е характерно мъчително търсене на социална справедливост. При това в моделите за справедливото общество роля на ценностни ориентири играят и егалитарните идеали, по-точно, егалитарните модели по определен начин се съчетават с елитистките (пък било то даже във вида на утопичната мечта за добрия цар)” (Ашин 1996: 59). “Днес руската менталност претърпя възвръщане от социалистическата система ценности и възвръщане към традиционните корени” (Мойсеева 2003: 20). “... в руския национален характер е недостатъчно развит стремежът да се ценят материалните блага, грижливо отношение към материалните ценности, уважение към труда не само на другите, но и на собствения, удивителна способност да не се ценят плодовете на своя труд,

отсъстват ценностите на постижението, жизнената мобилност, активността по отношение на собствената съдба, желание да се организират собствените условия на бита, да се възпитава активния творец в бъдещето поколение и др. По силата на антиномичността на характера, отсъствието на толерантност и средищност в руската култура модернизационните процеси и новации са водили до разрушение, обновлението често е започвало от нулата” (Моисеева 2003: 17).

Индивидуализмът се разбира като решаване на проблемите в “индивидуален порядък”, с конкретен чиновник (Александрова 1999: 22).

Много силна е носталгията по съветската власт, което личи при сравнение на оценките, давани за сегашната и за тогавашната власт (Зудин 1999: 43), за периодите на управление на Сталин и Брежнев в сравнение с тези на Горбачов и Елцин (Левада 1999: 28) и по “загубените общности” (Тихонова 1999: 12). Според Латова и Латов (2001: 43) “ценностните предпочитания на руснаците са доста далече от менталността на европейците, затова пък са близки до ценностните предпочитания на хората от страните от Азия и Латинска Америка...” Докато “от икономическа гледна точка за “най-жизнеспособни” икономически култури се приемат понастоящем протестантската (американската), католико-протестантската (западноевропейската) и конфуцианската (далекоизточната)” (пак там: 39).

Същите автори въз основа на връзката между икономика и национална менталност правят “извода, че стопанската култура на руснаците допуска усвояване от тях на пазарно стопанство, но само не в класическата, “западна”, а в периферната, “източна” модификация. Съобразно с особеностите на икономическата менталност на нейните граждани, Русия трябва да се ориентира към модел не на “протестантски”, а на “конфуциански” капитализъм” (Латова, Латов 2001: 43).

“Осмисляйки спецификата на историческите пътища на Русия, изследователите обикновено от една или друга страна неизменно “излизат” на проблематиката Изток – Запад (опитвайки се да определят мястото на Русия в тази опозиция). Изглежда, че днес съответстващата проблематика може да получи адекватен израз не в “географска”, а в социокултурна интерпретация, отчленяваща в историческия процес възникването и утвърждаването на опозицията на двете основни цивилизации: либералната и традиционната” (Ахиезер 1991: 52-53). “Движението на Русия между двете основни цивилизации придоби конфликтен, неорганичен характер, изразяващ се във феномена на *разкола*” (Ахиезер 1991: 54). Очевидно в една цивилизация на разкола средна класа не би могла да съществува, тъй като самото ѝ название я определя като медиатор, като противоположното на разкола. “Разколът встъпва като абсолютизация, довеждаме до крайност на определен реален аспект на мисленето, на неговата логика, а следователно и основаните на тази логика действия. Мисленето при това се свежда до постоянен напрегнат стремеж да се преодолее противоположността на два типа осмисляне, на нравствената оценка на явленията: *инверсия* и *медиация*” (Ахиезер 1991: 55; вж. и: 56). “Инверсията възплъщава способността да се оперира със *създамата се* култура, т.е. олицетворява нейната консервативна страна. Инверсията сякаш не признава

проблемите (Ахиезер 1991:55), прибягвайки към доведено до автоматизъм използване на предишния опит” (Ахиезер 1991:56). “Уникулността на Русия е преди всичко в дълбоко вкоренилия се разкол, в поразителното несъответствие на господството на инверсното мислене (през което, изглежда, са минали всички народи) и сложността на проблемите на голямото общество, вече отдавна изискващи за своето решение друга логика “ (Ахиезер 1991:62). “Може да се предположи, че днес за обществото базова ценност не е авторитарното начало само по себе си и не либералната демокрация, а развитието на съборното, “вечевото”, “думското” начало в съчетание с мек авторитаризъм” (Белов 1996: 53).

Същевременно може да се говори за незавършеност, неизкрystalизираност, амбивалентност на процесите в общественото и дори в индивидуалното съзнание. При това тази неустановеност и колебание между традиционни патерналистки и егалитаристки, от една страна, и либерални нагласи, от друга, е характерно за всички социални групи (Комаровский 1994: 39). Така например 56% оценяват конституционното право на собственост като значимо срещу 96% за правото на социална защита (Гордон 1997: 13). Същевременно расте броят на неприспособимите (Левада 1999: 28), сред които се оказват значителна част и от представителите на културата (Зудин 1999: 71) и интелигенцията (Согрин 1993: 45). Още по-тревожно е това, защото последните са сред стълбовете на средната класа и на нейната способност за творческо преосмисляне на съотношението между добро и зло в света.

Особен интерес представлява еволюцията на трайните социално-политически нагласи на работниците (Комаровский 1994: 46). “... с хода на реалния процес на приватизация, все по-ясно става илюзорността на митологията на “народната приватизация” (Плискевич 1999: 38). “... ясен отговор на въпроса за това кой искат да видят стопанин на предприятието, руснаците, като правило, не могат да дадат, особено ако става дума за крупни заводи. В масите все още остава неприемане на идеята за владеенето им от частно лице” (пак там: 39).

“В съвременното руско работническо движение могат да се отделят следните идеологически направления: 1. Идеологията на консервативната или “антикапиталистическа” насоченост се ориентира към запазване на държавния социализъм, обществената собственост, системата за държавно разпределение, социалната защита” (Гордон, Темкина 1993: 35). “2. Идеология с демократична или “анти-тоталитарна” насоченост ориентира организациите на работническото движение главно към защитата на интересите на трудещите се като собственик на работната сила, към създаване на класически профсъюзи” (пак там). “3. Идеологията на “третия път”. За нея е характерно това, че за враг се смятат всички елити в обществото – както старата номенклатура, така и новата” (пак там; по-подробно: Гордон, Темкина 1993: 35-36).

“Кризисният стил на развитие на страната” (срв. с.: Клейнер 1999: 15), нестабилността (Кива 1997: 34-35), етническите конфликти и особено този в Чечня,

тероризмът като заплаха и терористичните актове са тъкмо обратното, на онова, което е необходимо за формиране на средна класа.

Конкретната стопанска дейност се препятства от рекетирането, корупцията и бюрократичните изнудвания. *“Що се отнася до бюрократичните изнудвания, то почти 9 от 10 (87%) от ръководителите смятат, че в руския бизнес те се случват, в това число 38% от запитаните са уверени, че те срещат често. При това сами се сблъскват с бюрократични изнудвания в ежедневната стопанска дейност около две трети (65%) от ръководителите, в това число 20% – често”* (Радаев 1999: 9).

Икономиката на неформалните връзки, а не на договорите, законите и не на ясното заявяване на собствения и уважаване на чуждия интерес, не подпомага формиране и стабилизиране на средна класа, а на неясни, гъвкави и размити, полукланови *“разпределителни коалиции”*. *“Новите разпределителни коалиции се образуват преди всичко по стария образец, доколкото кооперацията на основата на неформалните лични връзки е, по същество, единственият начин за доброволно колективно действие, което до съвършенство е усвоено от населението на страната. Ето защо жизнеспособността на реалните разпределителни коалиции в днешна Русия малко зависи както от наличието на формални организации, така и от неизменността на интересите”* (Якобсон, Макашева 1996: 10).

Едно друго препятствие пред стабилизирането на средната класа е огромният дял (Исправников 1998: 42) на сенчестата икономика (срв. с.: Исправников 1998: 41). Това от, една страна, означава връзка и дори зависимост от противозаконната, *“мафиотска”* или *“олигархично-мафиотска”* икономика (срв. с.: Исправников 1998: 45-46); от друга страна, доколкото установяването на законност и всеобщи правови порядки е едно от главните условия за създаване на икономическа и политическа система, основана на средната класа, то сенчестият ѝ характер прави невъзможно нейното легитимиране. От трета страна, неплащането на данъци е един от главните източници за натрупване на начален капитал от представителите на средната класа, почти напълно лишени от огромните възможности на олигархията за *“законен грабеж”*. От четвърта страна, невероятно мощните егалитаристки и патерналистки традиции и настроения настояват за принципното делегитимиране на законно успелите. *“С редки изключения “сенчестата” съставляваща на икономиката е такава структура на икономическите отношения, която се създава в обществото въпреки законите, правовите норми, формалните правила на стопански живот, т.е. намира се извън рамките на правовото поле”* (Исправников 1998: 42). В заключение може да се каже, че *“социално-икономическите условия, създали се в хода на руските реформи, малко способствуват за формиране на средна класа. Преди всичко това е свързано с мащабите на паралелната икономика, в която се реализира значителна част от икономическата дейност на средния слой на руското общество. Слой, способен при по-благоприятни обстоятелства да стане обществената класа, която би предпазила Русия от атаките на реваншизма и екстремизма. В тази връзка на същна задача става търсенето на социални технологии, насочени към стесняване на мащабите*

тероризмът като заплаха и терористичните актове са тъкмо обратното, на онова, което е необходимо за формиране на средна класа.

Конкретната стопанска дейност се препятства от рекетирането, корупцията и бюрократичните изнудвания. *“Що се отнася до бюрократичните изнудвания, то почти 9 от 10 (87%) от ръководителите смятат, че в руския бизнес те се случват, в това число 38% от запитаните са уверени, че те срещат често. При това сами се сблъскват с бюрократични изнудвания в ежедневната стопанска дейност около две трети (65%) от ръководителите, в това число 20% – често”* (Радаев 1999: 9).

Икономиката на неформалните връзки, а не на договорите, законите и не на ясното заявяване на собствения и уважаване на чуждия интерес, не подпомага формиране и стабилизиране на средна класа, а на неясни, гъвкави и размити, полукланови *“разпределителни коалиции”*. *“Новите разпределителни коалиции се образуват преди всичко по стария образец, доколкото кооперацията на основата на неформалните лични връзки е, по същество, единственият начин за доброволно колективно действие, което до съвършенство е усвоено от населението на страната. Ето защо жизнеспособността на реалните разпределителни коалиции в днешна Русия малко зависи както от наличието на формални организации, така и от неизменността на интересите”* (Якобсон, Макашева 1996: 10).

Едно друго препятствие пред стабилизирането на средната класа е огромният дял (Исправников 1998: 42) на сенчестата икономика (срв. с.: Исправников 1998: 41). Това от, една страна, означава връзка и дори зависимост от противозаконната, *“мафиотска”* или *“олигархично-мафиотска”* икономика (срв. с.: Исправников 1998: 45-46); от друга страна, доколкото установяването на законност и всеобщи правови порядки е едно от главните условия за създаване на икономическа и политическа система, основана на средната класа, то сенчестият ѝ характер прави невъзможно нейното легитимиране. От трета страна, неплащането на данъци е един от главните източници за натрупване на начален капитал от представителите на средната класа, почти напълно лишени от огромните възможности на олигархията за *“законен грабеж”*. От четвърта страна, невероятно мощните егалитаристки и патерналистки традиции и настроения настояват за принципното делегитимиране на законно успешите. *“С редки изключения “сенчестата” съставляваща на икономиката е такава структура на икономическите отношения, която се създава в обществото въпреки законите, правовите норми, формалните правила на стопански живот, т.е. намира се извън рамките на правовото поле”* (Исправников 1998: 42). В заключение може да се каже, че *“социално-икономическите условия, създали се в хода на руските реформи, малко способствуват за формиране на средна класа. Преди всичко това е свързано с мащабите на паралелната икономика, в която се реализира значителна част от икономическата дейност на средния слой на руското общество. Слой, способен при по-благоприятни обстоятелства да стане обществената класа, която би предпазила Русия от атаките на реваншизма и екстремизма. В тази връзка насъщна задача става търсенето на социални технологии, насочени към стесняване на мащабите*

на сенчестата дейност, на впрягане на средните слоеве в рамките на легалната икономика” (Аврамова, Овчарова 2000: 22). Като добавим цивилизационната, немедиативна и нежелаета да твори в света православна традиция, подкрепяна от деспотичното политическо самодържавие и общинен колективизъм и егалитаризъм, перспективите пред политическа и икономическа система, основана на средната класа, не изглеждат розови. Това обаче е единственият път, независимо от всички трудности и препятствия, който може и ще изведе Русия до успех.

В краткосрочна перспектива е налице широк антиолигархичен консенсус в руското общество, легитимиращ съответната политика на Владимир Путин. Тя обаче води до по-големи изгоди за формиращата се средна класа, което на свой ред допълнително накланя действията на президента в нейна полза. Неизбежен е сблъсъкът между двете крила: реставраторско-евразийското, което е и традиционно-консервативно, срещу насочената към Европа либерална и умерена средна класа с предизвестена победа за последната.

5. Все още хипотетичният трети път: политическо управление на руската средна класа

Основни предпоставки за това са, че в годините на прехода започна да възниква и да се увеличава бизнес-слой (Заславская 1995: 32). Според Заславская (1995: 29-30) в него могат да бъдат обособени: мениджъри-съсобственици; наемни мениджъри; предприемачи-собственици; самонаети; бизнесмени-мениджъри; полуприемачи. Доходите на бизнес-слоя са съответно 276% спрямо средния доход на наемните работници (100%) и се разпределя по изброени подгрупи по следния начин: предприемачи-собственици – 516%; самонаети – 394%; бизнесмени-мениджъри – 401%; полуприемачи – 217%; мениджъри-съсобственици – 195; наемни-мениджъри – 141% (Заславская 1995: 31). В резултат може да се твърди, че “създадените в страната социално-икономически условия позволиха да се формира висш слой и върхушка на средния слой, но не му позволяват да се разшири и да придобие устойчивост. Потенциалното ядро на средната класа – около 15%-20% от населението – се характеризират с добри адаптационни навици, с реализация на достатъчно успешна стратегия за социално-икономическо поведение, с определеност на статусните позиции” (Аврамова 1999: 11). “Необходимо е, следователно, да се “разблокира” механизмът на социална мобилност и да се осигурят условия за продуктивна социална динамика, осигуряваща стабилност в обществото, днес нарушавана от дълбоката социално-икономическа диференциация” (Аврамова 1999: 11).

При кризисно положение в предприятията (преди всичко държавни), в които са работили, една значителна част заемат активна, търсеща позиция, без да се упоават на държавата (срв. с: Аврамова 1999: 8). Започва да възниква нова система от ценности, която е алтернатива както на традиционната, така и на съветската (срв. с: Моисеева 2003: 20). Макар и впоследствие останала настрана,

интелигенцията изигра и в бъдеще отново може да играе съществена роля при прехода като цивилизационен избор за Русия (напр. Согрин 1993: 42).

Средната класа е свързана преимуществено с избора на “либерален” модел за развитие на страната, който в сравнение с един “социалдемократически” и един “патерналистки”, може най-грубо да се определи така: “либерален” – държавата осигурява правата на личността и правова защита на предприемаческата дейност, а социалната помощ за населението е минимална; “социал-демократически”: държавата регулира определени сектори от икономиката и защитава най-нуждаещите се слоеве от населението; “патерналистки”: държавата регулира по-голямата част от икономиката и оказва поддръжка на всички своите от населението.

Избор на модела на социално-икономическо развитие на страната (в %):

1993	1994	1995	
“Либерален”	3.9	7.9	5.2
“Социалдемократически”	29.4	32.8	23.2
“Патерналистки”	64.1	57.5	68.0

Избор на модела на развитие на страната в зависимост от субективната оценка на благосъстоянието (в %)

“богати”	“средни”	“бедни”	
“Либерален”			
1994	60.2	37.0	2.8
1995	77.3	19.8	2.9
“Социалдемократически”			
1994	31.2	53.3	15.5
1995	38.1	59.8	2.1
“Патерналистки”			
1994	6.7	58.9	34.4
1995	4.2	47.7	48.1

(Дискин, Аврамова 1997: 27).

От приведените данни ясно се вижда, че “либералният” модел се защитава от богатите, а “патерналистският” – от бедните, като “социал-демократическият” заема междинно положение. Следователно ако и доколкото делът на богатите и “средните” – при съхраняването на една демократична политическа система – расте, дотолкова ще има възможност да възникне и да се утвърди икономическа система, основана на средната класа. Гаранция за подобна тенденция е радикалното изменение в съотношението на формите на собственост в полза на частната (напр.: Дерябина 1996: 19), както и въздействието на глобалните тенденции (срв. с: Евстигнеева, Евстигнеев 2000: 17). Показателен анахронизъм, който много скоро ще бъде преодолян, е нечленуването на Русия в Световната търговска организация (ГАТТ).

В самото начало на прехода Новикова и Сиземская (1993: 124) изброяват следните модели за развитие на Русия: “преустройството на социализма, имащо за цел възраждане на истинския социализъм “с човешко лице”; развитието на обществото на базата на “народния социализъм”; възраждане на Русия, “която сме загубили”, с нейните символи – православие, самодържавие, народностност; модел на цивилизацията от атлантически, постмодернистски тип; развитието на Русия като единна евразийска държава на основата на властта на идеокрацията, представляваща “съкровеният стремежи на народа”; етатистки модел със смесена икономика. Във ветрилото на тези алтернативи се вписва моделът на либерално развитие на обществото.” “... либералният модел съотнасяме не с програмата на някаква определена партия, а имаме предвид тип *социално-политическо развитие*, вписващо се в някаква парадигма, идейните установки на която имат постоянно инвариантно ядро. В основата на тази парадигма лежи признанието за абсолютната ценност на човека, приоритетът на свободите и интересите на отделните личности по отношение на обществото, предпочитане на методите на еволюционно-реформистки преобразования на обществените структури пред методи, радикални, взривни, революционни. Либерализмът се отнася към революцията както към акция, която разрушава елементите на стария строй, без при това да засяга самата същност на всяка държавна власт, т.е. сили в чист вид. В резултат държавната власт се проявява още по-грубо, без да бъде ограничена вече от нищо” (Новикова, Сиземская 1993: 124).

Ако и когато в Русия се установи социално-икономическа и политическа система, основана на средната класа, както и на система от конкуриращи се либерални и социалдемократически ценности, Русия ще получи “зелена улица” към Европа. Макар това да е малко вероятно да се случи през настоящия, втори мандат на Путин, тъй като се налага бъдещата опора на демокрацията и стабилността, средната класа, поради нейната незрелост да бъде опазвана от олигархията и реставраторите с помощта на авторитарни, недемократични и дори антидемократични средства, именно сега има възможност да се създадат предпоставки за нейния необратим възход и приобщаването на Русия към Европа. Такова събитие, поради колективистичните и духовни традиции на Русия, поради утопичните представи, поддържани в Съветския съюз, ще отклони Европа от класическия либерализъм (“важна е личността, всичко останало е мит”), при това отдалечавайки я от САЩ, към евролиберализъм. “Девизът на евролиберализма е: “Аз съм лично свободен, живея в свободна страна, със свободна култура, със свободен съюз, свободна икономика и свободна демокрация.” Концепцията на “новия либерализъм” е приемлива не само за Европа, но и за Русия, в която са силни традициите на колективизма, алтруизма, взаимопомощта, солидарността, а националните конфликти възникват на почвата на некултурния национализъм” (Петров 1996: 5).

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова, Е., И. Гурков, г. Булычкина. (1995) *Приватизация как социально-экономический феномен*, *Общественные науки и современность*, 6.
- Аврамова, Е., Л. Овчарова. (2000) *Российский средний класс: год после августа*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Аврамова, Е. (1999) *Социальная мобильность в условиях российского кризиса*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Александрова, О. (1999) *Идейный фон становления российского среднего класса*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Андреев, А. (2000) *Социальное ядро нации (Средние слои в современном российском обществе)*. *Общественные науки и современность*, 3.
- Арутюнян, Ю. (2002) *О социальной структуре общества постсоветской России*. *Социологические исследования*, 9.
- Ахиезер, А. (1991) *Социокультурная динамика России. К методологии исследования*. *Политические исследования*, 5.
- Ахиезер, А. (1993) *Российский либерализм*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Ашин, г. (1996) *Элитизм и демократия*. *Общественные науки и современность*, 5.
- Белов, г. (1996) *Эволюция нормативной политической системы современного российского общества*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Гельман, В. (1999) *“Учредительные выборы” в контексте российской трансформации*. *Общественные науки и современность*, 6.
- Голенкова, З., Е. Игитханян. (2002) *Наемные работники. Некоторые черты формирующегося класса*. *Социологические исследования*, 9.
- Гордон, Л, А. Темкина. (1993) *Рабочие движение в постсоциалистической России*. *Общественные науки и современность*, 3.
- Гордон, Л. (1998) *Субъективные ошибки или объективные обстоятельства*. *Общественные науки и современность*, 6.
- Громова, Р. (1997) *Социальная стратификация в самооценке россиян*. *Общественные науки и современность*, 6.
- Давыдова, Н. (1997) *Региональная специфика сознания россиян*. *Общественные науки и современность*, 4.
- Дерябина, М. (1996) *Приватизация и становление производительного капитала*. *Общественные науки и современность*, 5.
- Дискин, И. (1995) *Реформы и элиты: институциональный аспект*. *Общественные науки и современность*, 6.
- Дискин, И. Е. Аврамова. (1997) *Адаптация населения и элит (институциональные предпосылки)*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Дмитриев, М. (2000) *Финансовый кризис и социальная защита*. *Общественные науки и современность*, 3.
- Евстигнеева, Л., Р. Евстигнеев. (2000) *Россия и экономическая глобализация*. *Общественные науки и современность*, 2.
- Заславская, Т. (1995) *Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус*. *Общественные науки и современность*, 1.
- Заславская, Т. (1997) *Социальная структура современного российского общества*. *Общественные науки и современность*, 2.

- Зудин, А. (1999) *Олигархия как политическая проблема российского посткоммунизма*. Общественные науки и современность, 1.
- Зудин, А. (1999а) *Культура советского общества: логика политической трансформации*. Общественные науки и современность, 3.
- Исправников, В. (1998) *"Теневая" экономика и перспективы образования среднего класса*. Общественные науки и современность, 6.
- Качаковский, И. (1995) *Будущее либеральной демократии в России*. Общественные науки и современность, 2.
- Кива, А. (1997) *После социализма: некоторые закономерности переходного периода*. Общественные науки и современность, 2.
- Кива, А. (2000) *Российская олигархия: общее и особенное*. Общественные науки и современность, 2.
- Клейнер, Г. (1999) *Экономика России и кризис взаимных ожиданий*. Общественные науки и современность, 2.
- Комаровский, В. (1994) *Переходное сознание переходного периода*. Общественные науки и современность, 1.
- Куколев, И. (1997) *Трансформация политических элит в России*. Общественные науки и современность, 4.
- Латова, Н., Ю. Латов. (2001) *Российская экономическая ментальность на мировом фоне*. Общественные науки и современность, 4.
- Левада, Ю. (1999) *Десять лет перемен в сознании человека*. Общественные науки и современность, 5.
- Лепехин, В. (1998) *Стратификация в современной России и новый средний классы*. Общественные науки и современность, 4.
- Лепехин, В. (1999) *От административно-политической диктатуры к финансовой олигархии*. Общественные науки и современность, 1.
- Механик, А. (1999) *Финансовая олигархия или бюрократия? Мифы и реалии российской политической власти*. Общественные науки и современность, 1.
- Моисеева, Н. (2003) *Глобализация и "русский вопрос"*. Социологические исследования, 6.
- Морозова, Г. (1996) *Эмиграция – реальная угроза будущему страны*. Общественные науки и современность, 3.
- Новикова, Л., И. Сиземская. (1993) *Идейные истоки русского либерализма*. Общественные науки и современность, 3.
- Оболонский, А. (1998) *Реформа российской государственной службы: концепция и стратегия*. Общественные науки и современность, 3.
- Петров, И. (1996) *Новый либерализм для России: уроки западных дискуссий*. Общественные науки и современность, 5.
- Плискевич, Н. (1999) *Российская приватизация: революция или эволюционный переход?* Общественные науки и современность, 4.
- Радаев, В. (1999) *Российский бизнес: структура транзакционных издержек*. Общественные науки и современность, 6.
- Салыгин, Е. (1996) *Теократические тенденции современной государственности*. Общественные науки и современность, 5.
- Славный, Б. (1991) *Проблема власти: новое измерение*. Политические исследования, 5.

Согрин, В. (1993) *Интеллигенция и реформы. Общественные науки и современность*, 1.

Согрин, В. (1997) *Либерализм в России: перипетии и перспективы. Общественные науки и современность*, 1.

Тихонова, Н. (1996) *Мировоззренческие ценности и политический процесс в России. Общественные науки и современность*, 4.

Тихонова, Н. (1997) *Динамика социальной стратификации в постсоветском обществе. Общественные науки и современность*, 5.

Тихонова, Н. (1998) *На пути к новой стратификации российского общества. Общественные науки и современность*, 3.

Тихонова, Н. (1999) *Самоидентификация россиян и ее динамика. Общественные науки и современность*, 4.

Тихонова, Н. (2000) *Социальная структура российского общества: итоги восьми лет реформ. Общественные науки и современность*, 3.

Тихонова, Н. (2001) *Личность, общность, власть в российской социокультурной модели. Общественные науки и современность*, 3.

Топилина, В. (1996) *Богатые в постсоциалистической России. Общественные науки и современность*, 6.

Туманов, С., А. Гаспарашвили, Л. Митева. (2003) *Политическое харизматическое лидерство в России: мифы и реалии. Социологическое исследования*, 3.

Уайт, С. (2003) *Еще раз о посткоммунистической транзичии. Социологические исследования*, 11.

Якобсон, Л., Н. Макашева. (1996) *Распределительные коалиции в постсоциалистической России. Общественные науки и современность*, 1.

Ярыгина, Т. (1994) *Бедность в богатой России. Общественные науки и современность*, 1.